

Sociaal en Cultureel Planbureau

Hoofdstuk 17 van het *Sociaal en Cultureel Rapport 2019 – Denkend aan Nederland*

Slotoverwegingen

Joep de Hart

Over Denkend aan Nederland

Een groot deel van de Nederlanders geeft aan dat er zoiets als een Nederlandse identiteit bestaat. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft Nederlanders zélf gevraagd wat zij hieronder verstaan. Hierbij zijn vooral de Nederlandse taal, symbolen en tradities belangrijk. Er komen opvallend weinig verschillen tussen Nederlanders naar geslacht, leeftijd, opleiding en afkomst naar voren. We zijn het behoorlijk met elkaar eens over wat Nederland tot Nederland maakt; verschillen bestaan echter wel degelijk. Vrijheid geldt als grote gemene deler voor veel Nederlanders, maar de invulling van dat begrip verschilt in soms tegengestelde richtingen. Onder maatschappelijke druk worden mensen gedwongen een positie in te nemen. Zo kunnen er spanningen ontstaan tussen mensen die zich verbonden voelen met Nederland op basis van symbolen en tradities, en mensen die juist binding met Nederland ervaren op basis van burgerlijke vrijheden. Deze groepen kunnen botsen als er verschillend gedacht wordt over de invulling van de Nederlandse identiteit. Versterkt door (sociale) media geeft dit – ondanks de grote mate van overeenstemming – een beeld van een gepolariseerd land. Deze editie van het *Sociaal en Cultureel Rapport* analyseert en beschrijft datgene wat wij zien als een Nederlandse identiteit en wat ons als Nederlanders bindt en scheidt.

Denkend aan Nederland bestaat uit achttien hoofdstukken. Deze vormen samen verschillende bouwstenen om het burgerperspectief op Nederlandse identiteit gestalte te geven. Er is evenwel voor gezorgd dat elk hoofdstuk apart gelezen kan worden. Alle analyses, thematische verkenningen en essays zijn te vinden op www.scp.nl/SCR2019.

Colofon

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2019

scp-publicatie 2019-10

Opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkappele

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

isbn 978 90 377 0916 2

17 Slotoverwegingen

Joep de Hart

17.1 Belangrijkste conclusies

In dit laatste hoofdstuk blikken we terug op de bevindingen in dit Sociaal en Cultureel Rapport (SCR). We positioneren de centrale conclusies in het wetenschappelijk debat over nationale identiteit en bespreken wat de resultaten betekenen voor Nederland en de maatschappelijke discussie over nationale identiteit. Voordat we overgaan tot enkele slotoverwegingen, halen we eerst nog een aantal conclusies uit de inleidende en empirische kernhoofdstukken naar voren. Daarbij wordt zo dicht mogelijk bij de tekst van de hoofdstukken aangesloten. Voor een uitgebreidere bespreking, toelichting en beargumentering zij verwezen naar de betreffende hoofdstukken.

Hoofdconclusies

In hun meest gecompliceerde vorm kunnen de hoofduitkomsten van dit rapport worden samengevat via de volgende drieslag:

- 1 Naast burgerlijke vrijheden zijn met name de Nederlandse taal, symbolen en tradities (zoals Koningsdag of de Dodenherdenking en Bevrijdingsdag) van centraal belang voor het gevoel dat Nederlanders ervaren van onderlinge verbondenheid en binding met Nederland.
- 2 Nederlanders zijn het er in hoge mate over eens dat er op zijn minst in sommige opzichten gesproken kan worden van een Nederlandse identiteit, over wat Nederland typeert en wat van belang is voor het gevoel van verbondenheid.
- 3 Zodra er debat ontstaat over die gebondenheid en verbondenheid gaan zich scheidslijnen aftekenen tussen het deel van de bevolking dat meer hecht aan symbolen en tradities en het deel dat vooral hecht aan burgerlijke vrijheden. Beide groepen dragen vrijheid hoog in het vaandel, maar geven daar een verschillende interpretatie aan, waardoor ze soms tegenover elkaar komen te staan.

In dit rapport is aangesloten bij een KNAW-omschrijving van nationale identiteit als het idee dat een samenleving een eenheid vormt op (geo)politieke, sociale en culturele gronden. Nederlandse identiteit is hier opgevat als het geheel van beelden over wat Nederland is en niet is, wat Nederland zou moeten zijn en wat niet, en de al dan niet gedeelde identificatie daarmee. Er is een rondgang langs de wetenschappelijke literatuur gemaakt, maar de invalshoek vanwaaruit hier Nederlandse identiteit in beeld is gebracht, is het burgerperspectief: de visie van gewone Nederlanders. Drie aspecten stonden daarbij centraal: wat ziet men als kenmerkend voor Nederland, in hoeverre draagt het bij aan een gevoel van verbondenheid met het land en manifesteren zich dienaangaande verschillen onder de bevolking?¹ Daarbij treden drie basiskenmerken van identiteit aan de dag: de manier waarop de gemeenschap en haar leven verbeeld worden, de wijze van benoeming ervan en

de selectieve toe-eigening of receptie van dat beeld (of de verscheidenheid aan beelden) door de betrokkenen en de buitenstaanders. Juist omdat zowel identiteit als identiteitsbesef in en voor een groep of gemeenschap wordt gedefinieerd, moeten we de ogen openhouden voor het bestaan van meervoudige identiteiten binnen één breed samenlevingsverband, land of natie.² Er is geconstateerd dat de Nederlandse zelfkarakterisering vandaag de dag door paradoxen en tegenstrijdigheden lijkt te worden bepaald – en ook dat de samenleving zich daar nu meer dan voorheen van bewust is. Het gevolg is wat wel wordt ervaren als een crisis in het Nederlandse identiteitsbesef, die op zijn beurt kan worden ervaren als een crisis in de samenleving zelf.³

De voor dit rapport uitgevoerde enquête leert dat het met name culturele kenmerken (taal, nationale feestdagen, gewoontes, symbolen en iconen) zijn die door Nederlanders als typerend worden beoordeeld voor Nederland. Behalve deze worden ook landschappelijke of omgevingskenmerken als karakteristiek gezien. Onder de kenmerken die men als het minst typerend beschouwt, domineren verwijzingen naar religies (boeddhisme, Suikerfeest, ramadan, hoofddoek, islam, jodendom). Iets meer dan vier op de tien van onze respondenten antwoordt zonder enige terughoudendheid of relativering bevestigend op de vraag of er een Nederlandse identiteit bestaat. Onder de veertig als minst typisch Nederlands beoordeelde kenmerken, gebeurtenissen en personen zijn er nogal wat te vinden die in de leerboeken voor het onderwijs als ijkpunten voor de nationale historie worden gepresenteerd. Daaraan kan worden toegevoegd dat bij de aan de respondenten voorgelegde kenmerken met het grootste aantal ontbrekende waarnemingen (de antwoorden 'Ik weet het niet' of 'Dit ken ik niet' opgeteld) voor het overgrote deel sprake is van historische gebeurtenissen of personen.⁴

Nederlanders blijken zich vooral langs twee wegen verbonden met Nederland te voelen. De eerste weg loopt bovenal via de Nederlandse taal: die vormt dé aanleiding tot collectieve identificatie. Verder loopt de eerste weg naar verbondenheid via symbolen, iconen, tradities en grote samenkomsten. De tweede weg naar natiebrede verbondenheid is minder rijk geschakeerd en heeft te maken met de politieke en rechtskundige structuur van onze samenleving. Deze loopt via waarden als vrijheid, gelijkheid tussen man en vrouw en tussen homo en hetero, democratie en algemeen kiesrecht, de Grondwet, persvrijheid, vrijheid van meningsuiting en van onderwijs. De overgrote meerderheid van de Nederlanders associeert Nederland met 'thuis' en de plaats waar men 'hoort'. We hebben gezien dat driekwart van de Nederlanders de bereidheid om een positieve bijdrage te leveren aan de Nederlandse maatschappij ziet als een belangrijk kenmerk van een 'echte Nederlander'.⁵ Toch loopt identiteit lang niet altijd over in loyaliteit. Een op de vijf ondervraagden ontkent zich verantwoordelijk te voelen voor Nederland, een op de drie zelfs heeft de indruk geen invloed uit te kunnen oefenen in het land. Er is een relatie tussen beide – identiteit en loyaliteit. Zij komt erop neer dat wie zich met meer kenmerken van ons land en in meer situaties met de andere Nederlanders verbonden voelt, vaker overtuigd is van enerzijds het bestaan van een Nederlandse identiteit en anderzijds van een communis opinio over wat Nederland typeert. Hetzelfde geldt naarmate men zich meer thuis voelt in Nederland of zich er sterker verantwoordelijk voor voelt.⁶

Een aantal daarnaar gestelde open vragen leert dat vrijheden, democratie en gelijke rechten, naast sociale voorzieningen, waarden en normen (overigens zonder dat respondenten deze waarden en normen nader invullen) en een hoog welvaartsniveau het meest als positieve kenmerken van Nederland worden ervaren. Dit zijn ook de aspecten waarvan men hoopt dat die over vijftig jaar nog herkenbaar zijn voor het land. Tot de meest gehekeldde kenmerken behoort 'de politiek', het meest genoemde kenmerk dat men liever vandaag nog zou zien verdwijnen uit Nederland is intolerantie en discriminatie. Ontwikkelingen als de grotere aandacht voor milieu en duurzaamheid, het stijgende opleidingsniveau, vrouwenemancipatie en technologische ontwikkelingen ziet men vooral als versterkingen van Nederland. Bovenal de groeiende polarisatie tussen groepen, maar, in mindere mate, ook onder andere de islam en bureaucrativering vormen vooral aanleiding tot zorg over het land.⁷

Er is nagegaan in hoeverre verschillende groepen in de Nederlandse samenleving elkaar vinden als het gaat om beelden bij Nederland en gevoelens van verbondenheid. Er blijken grote overeenkomsten te bestaan in wat verschillende groepen burgers typerend vinden voor Nederland. Zowel jongeren als ouderen, hoog- als laagopgeleiden, mensen in de stad als op het platteland, armen als rijken, mensen met als mensen zonder migratieachtergrond vullen hun beeld over wat Nederland is op de eerste plaats in met symbolen en tradities en daarna met aspecten die raken aan (economisch) waterbeheer en de kunsten. Zowel hoog als laag opgeleide mensen, ouderen als jongeren, mensen met als mensen zonder migratieachtergrond, en mensen in de stad als mensen op het platteland geven aan dat hun gevoelens van verbondenheid vooral lopen via de dimensies symbolen, vrijheden, democratie en rechtsstaat en verzorgingsstaat. Gevoelens van verbondenheid met Nederland worden, net als wat men typerend vindt voor Nederland, in eerste instantie gedragen door de dimensie symbolen. Ook de dimensies vrijheden, democratie en rechtsstaat en verzorgingsstaat zijn een bron van verbinding met Nederland. Als we inzoomen op groepen met extreme scores komt naar voren dat er geen groepen zijn die op elk van de dimensies recht tegenover elkaar staan (bijv. oud versus jong of migrant versus niet-migrant). Dit laatste is opvallend, gelet op het maatschappelijke debat waar met regelmaat de nadruk gelegd wordt op extreme posities van mensen met en zonder migratieachtergrond. Dat is niet terug te vinden in de hier verzamelde gegevens.⁸

De lijnen van het debat over nationale identiteit lopen weliswaar niet langs klassieke sociaal-demografische scheidslijnen, er is wel degelijk debat over wat ons (ver)bindt. Er blijken daarin drie ankerpunten te zijn. Iedereen herkent zich in meer of mindere mate in elk van deze, maar sommige mensen neigen meer naar het symbolen-en-traditiesprofiel, anderen naar het burgerlijke-vrijhedenprofiel, en nog weer anderen hebben geen uitgesproken mening. Dé Nederlander bestaat niet, maar een profielschets van de verschillende manieren waarop Nederlanders zich identificeren met Nederland bestaat wel. Er is sprake van een normatieve botsing van wereldbeelden, waarbij een spanning naar voren komt tussen degenen die zich verbonden voelen met Nederland op basis van symbolen en tradities, en anderen die juist binding met Nederland hebben op basis van de burgerlijke vrijheden die ons land kenmerken. Vrijheid geldt als grote gemene deler voor veel Nederlan-

ders, maar de invulling van vrijheid verschilt in soms tegengestelde richtingen. Waar voor de een vrijheid betekent dat je vrij bent om vast te houden aan bepaalde tradities, is voor de ander vrijheid juist de mogelijkheid om daar tegen te demonstreren. Deze spanning verklaart op zijn minst voor een deel de heftigheid van het debat.⁹

17.2 Achtergrond van het identiteitsdebat

Aanleiding en doel van dit rapport

Aan het onderwerp Nederlandse identiteit wordt al sinds enige tijd ruim aandacht geschonken in politieke beschouwingen en debatten. Het is tevens prominent aanwezig in de media. Dit script benadert het onderwerp vanuit het burgerperspectief op die identiteit. Wat verstaan mensen in Nederland onder een Nederlandse identiteit? Identificeren zij zich met Nederland, voelen zij zich ermee verbonden? Zo ja, hoe dan en in welke mate? Bestaat er wat betreft de kenmerken en identificatiepunten consensus of zijn er verschillen, en als die er zijn, langs welke lijnen lopen die verschillen in opvatting? Dat zijn de vragen die richtinggevend waren bij het opzetten van een groot-schalige enquête, het organiseren van focusgroepen en het houden van interviews waarmee we de visie van de Nederlandse burgers in kaart brachten.

Zoals geformuleerd aan het begin van dit rapport: we beschrijven wat Nederland voor Nederlanders tot Nederland maakt en wat de kenmerken van Nederland zijn waarmee de Nederlandse bevolking zich identificeert en op basis waarvan zij zich met Nederland verbonden voelt. Dit alles met als doel om meer helderheid en begrip in het grotere debat te brengen. Er volgen nu enkele reflecties op een aantal van onze belangrijkste bevindingen.

Wij passen op de kleintjes maar betonen ons gul bij rampen elders op de wereld. Wij worden er wat onrustig van als mensen zo maar binnen komen vallen en aanschuiven, maar als ze er eenmaal zijn, gaan wij al snel over tot tutoyeren. Wij willen serieus genomen worden als individu, maar vinden 'gewoon' vaak al 'gek genoeg' en houden er niet van om naast onze schoenen te gaan lopen, die we dan het liefst in de uitverkoop hebben aangeschaft. Zo zijn onze manieren. Zuinigheid en generositeit, punctualiteit en informaliteit, individualisme en egalitarisme: dat zijn zo van die waarden die vaak als typisch Nederlands worden voorgesteld en die soms wat ongemakkelijk zij aan zij door het leven gaan. Dit soort stereotypen blijven niet tot Nederlanders beperkt, weer andere zijn in omloop bij buitenlanders over ons, zoals wij ons eigen arsenaal ter beschikking hebben over die buitenlanders. Percepties van de buitenwereld door de geschutpoortjes van de eigen cultuur zijn er vele en ze zijn van alle tijden. Inmiddels hebben wij nieuwe methoden ontwikkeld (waaronder enquêtes) die in de plaats zijn gekomen van *hearsay* en impressies uit min of meer toevallige ontmoetingen, om ons een indruk te vormen van andere volken.¹⁰

In deze studie is een caleidoscopisch beeld gegeven van hoe er gedacht wordt over een Nederlandse identiteit. Vanuit uiteenlopende invalshoeken wordt zij besproken: vanuit het perspectief van binnenstaanders en van buitenstaanders, vanuit historisch perspectief en als cultureel erfgoed, maar ook met een blik op de toekomst. Als een herkenbaar complex van waarden en normen en als een specifieke politieke inrichting van de samenleving. Als

verbonden met institutionele arrangementen, maar ook met een typerend landschap. Als gerelateerd aan een regionale oriëntatie en die tegelijkertijd overstijgend. Daartoe is een gevarieerd ensemble benut. Er werd een rondgang gemaakt langs de wetenschappelijke literatuur en er zijn experts geïnterviewd, maar de opvattingen van gewone Nederlanders stonden centraal. Naast kwantitatieve zijn kwalitatieve gegevens verzameld; in deze bundel zijn verslagen van statistische analyses opgenomen naast meer essayistische beschouwingen. Alle gewijd aan het onderwerp nationale identiteit: wat typeert Nederland en is dat een aanleiding om je ermee verbonden te voelen?

Nationale identiteit relevant? Jazeker. Juist nu.

Maar hoe actueel is bezinning op een nationale context nog? Zijn de dagen van de natie staat als decor en inspiratiebron van menselijk handelen niet geteld? Hebben wij zeventien hoofdstukken gewijd aan de beoefening van een soort kantklossen en klompen maken? Immers, en er is vaker op gewezen: globalisering, maar ook de revitalisering van regionale en lokale identiteiten, met initiatieven gericht op meer regionale democratie en vormen van zelfbestuur en zelforganisatie onder burgers, knagen beide aan het primaat van de natiestaat. De verankering van de eigen identiteit in de nationale geschiedenis is minder vanzelfsprekend aan het worden en in elk geval minder onbetwist. De internationalisering van economische factoren (fabrieksproducten, grondstoffen, diensten, financiële markten) en een wereldwijde entertainmentindustrie, massatoerisme en migratiestromen vergroten de culturele actieradius en trekken de blik over de nationale grenzen. De steeds verdere uitbreiding van mondiaal computergestuurde netwerksystemen, nieuwsgaring en communicatietechnologie maken nationale grenzen poreus. De bestuurlijke vervlechting in internationale verbanden (EU, VN, NAVO, enz.) en de onderschrijving van universele rechtsnormen (zoals de mensenrechten) beperken de sturingsmogelijkheden van nationale overheden. De commerciële invloed van nieuwe generaties multinationals trekt consumenten op weer een andere manier in een supranationale context. Kortom, er blijken nog wel meer bronnen van identiteit te bestaan dan de natie, nationale gewoontes en nationale geschiedenis. Op het soort megatrends als de genoemde en nog wel andere wordt gewezen om te benadrukken dat ook nationale identiteit een veranderlijk fenomeen is – en misschien wel haar langste tijd heeft gehad.¹¹

Vergeleken met de banden die mensen van oudsher hebben met hun verwanten of lokale gewoontes vormt nationalisme een betrekkelijk nieuwerwets verschijnsel; zonder moderne samenleving, zeggen sommige auteurs, geen nationalisme.¹² Er liggen vele eeuwen achter ons waarin nationale gevoelens nog niet bestonden en sinds die gevoelens vanaf het eind van de achttiende eeuw tot wasdom kwamen, zijn er periodes geweest dat ze terugverwezen werden naar de geschiedenis en er met kracht naar gestreefd werd ze voortaan te beteugelen (voorbeeld: het naoorlogse Duitsland). Tot de meest uitgesproken recente criticasters behoren toch wel een aantal zogenoemde postmodernisten.¹³ Postmodernisten mogen dan grote woorden niet schuwen, grote verhalen zijn volgens hen passé, ook dat van de 'nationale identiteit'. Nationale identiteiten beschouwen zij als fluïde – als denkstramen, als waardepatroon, als handelingskader in de praktijk van alledag. In

plaats van te denken vanuit dit soort stabiele, eenduidige en coherente identiteiten, vanuit een gevestigde orde ook, worden die identiteiten tussen aanhalingstekens gezet en wordt geredeneerd vanuit de fragmentatie en relativiteit daarvan. Daarbij wordt benadrukt dat het subjectieve menselijke constructies betreft, zonder continuïteit – diffuus, ambigu en arbitrair. Nationale identiteiten? Er wordt gesproken van postnationalisme; soms wordt ervan uitgegaan dat nationalisme en nationale gevoelens binnen afzienbare tijd net zo verleden tijd zullen zijn als de opa van een dodo.

Vergeleken met pakweg honderd jaar geleden valt de terughoudendheid op in het benoemen en beschrijven van nationale identiteit. Daarbij zullen allerlei redenen meespelen, zoals besef van de uitwassen ervan in heden en verleden,¹⁴ huiver voor veralgemenisering waarbij voorbijgegaan wordt aan de eigen identiteit van individuen, bevolkingsgroepen en regio's, de afwijzing van begripsrealisme en essentialistische noties van nationale identiteit. Het is de gangbare benadering van sociale wetenschappers: een nominalistische positie ten aanzien van begrippen zoals nationale identiteit. Zowel de RMO als de WRR redeneerde in eerdere rapporten volgens dit stramien. Wel erkenning van het besef deel uit te maken van een volk of nationale samenleving en dat deze gemeenschap specifieke kenmerken bezit, waarin zij verschilt van andere volkeren of nationale samenlevingen. Ook erkenning dat dit consequenties heeft, maar niet een concrete invulling van zo'n Nederlandse identiteit, van haar kenmerken (RMO 1999). De WRR wil in zijn rapport een nationale identiteit evenmin als een vastomlijnd gegeven vastleggen en concentreert zich niet op de inhoud van die identiteit, maar op 'processen van identificatie' ermee (WRR 2007).

Door de critici van een dergelijke invalshoek op nationale identiteit wordt geredeneerd vanuit andere premissen. Daar wordt de vraag gesteld of het er ook in de praktijk, buiten universitaire burelen, feitelijk zo aan toe gaat. Kan een samenleving functioneren zonder een wij-gevoel, al is dat dan ook als verbeelde gemeenschap, aan de hand van uitgevonden tradities en historische mythen, met stereotiepe zelfbeelden en clichébeelden van andere volkeren? Sluit het gegeven dat een nationale identiteit historisch gegroeid en aan verandering onderhevig is uit dat zij beschreven wordt of door velen wel degelijk als een vastomlijnd element van hun persoonlijke identiteit wordt ervaren? We schaffen toch het weerbericht ook niet af omdat morgen de lucht een ander beeld kan vertonen, het is toch niet verwonderlijk dat het weer voor Nederlanders vaker gesprekstof vormt dan voor Saoedi-Arabiërs, en waarom zou je het aantal regendagen niet kunnen presenteren als een van de kenmerken die Nederland onderscheiden van bijvoorbeeld Egypte? Betekent het sociale-constructiekarakter van een nationale identiteit dat zij daarmee voor de betrokkenen betekenisloos of zelfs irreëel is? Wie gaat de oude Romeinen uitleggen hoe het in het echt zat met Remus en Romulus, wie aan de Nederlandse voetbalfans dat analyses leren dat het Duitse voetbalelftal in de WK finale van 1974 werkelijk kansrijker was dan het Nederlandse?¹⁵

Bij het schrijven van dit rapport stond ons geen glazen bol ter beschikking en hebben we ook de horoscoop van de Nederlandse identiteit niet getrokken. Ons vertrekpunt waren de opvattingen die we optekenden in een enquête onder de huidige Nederlandse bevolking, aangevuld met gesprekken met zowel gewone burgers als wetenschappelijke experts.

De uitkomsten suggereren niet dat in de beleving van de ondervraagden een eigen Nederlandse identiteit (hoe die er dan ook verder uitziet) momenteel haar laatste adem uitblaast of zelfs maar aan het wegwijnen is. Integendeel, als we een blik over de grenzen werpen, lijkt juist een herlevend nationalisme momenteel op tal van plaatsen binnen en buiten Europa de wind in de zeilen te hebben. Uitgesproken voorbeelden van de laatste jaren in alleen al de westerse wereld zijn Hongarije en Engeland, Italië, Polen en Turkije, Rusland en Amerika, maar breed gedragen nationale sentimenten blijven zeker niet tot deze landen beperkt. Net zo min als kritiek op de tolerantie, het cultuurrelativisme en het kosmopolitisme van politieke en culturele elites, de weerstand tegen ‘Europa’ of globalisering, het propageren van nativisme en verzet tegen immigratie en migranten. Terugkerende thema’s zijn het sluiten van grenzen, het bewaken van de eigen identiteit, gewoontes en tradities, herstel van oude zekerheden, meer invloed voor gewone burgers, twijfels over mondialisering en scepsis over een kosmopolitische elite.¹⁶ Postmodern of nostalgisch, elitair of populistisch – in elk geval is hiermee nog eens de actualiteit van een bezinning op nationale identiteit onderstreept.

Twee botsende benaderingen van nationale identiteit

Om te beginnen kun je een nationale identiteit zien als dat wat een gemeenschap verbindt, wat een verzameling mensen tot een volk maakt als niet alleen een ‘verbeelde’ maar ook doorleefde gemeenschap met specifieke en organisch gegroeide historische antecedenten (het model van de Duitse Romantiek). In de tweede plaats kun je een nationale identiteit van toepassing verklaren op alle ingezetenen van een staat, gebaseerd op gedeelde burgerrechten (het Franse of Amerikaanse model), onder erkenning dat het bij een nationale identiteit om sociale constructen gaat die historisch bepaald zijn en dat identiteit een meervoudige betekenis heeft (bijv. Fries, Nederlander en Europeaan tegelijk).¹⁷ Vertegenwoordigers van de eerste visie beschouwen dit als hooguit een *thin description* van nationale identiteit, waarbij alle levenssappen eruit geknepen zijn. Zij stellen dat nationale instituties dan wel menselijke creaties zijn, maar dat zij hun expressie, vitaliteit, ja zelfs legitimiteit in de ogen van burgers uiteindelijk ontleen aan gevoelens van verbondenheid en onderlinge herkenning, aan de collectieve en generaties omspannende ervaring van een gedeelde historie en cultuur (taal, symbolen, ceremonies, gewoonten, herinneringen, mythen, enz.).¹⁸ Vanuit de tweede interpretatie van nationale identiteit wordt dan weer gewaarschuwd voor essentialisme en mythologisering, ethnocentrisme en verabsolutering van instituties en tradities tot onaantastbare gegevens, waarbij mensen als moderne Pygmalions zich niet meer los weten te maken van door henzelf geschapen beelden. Daartegen worden postnationale concepten in stelling gebracht, zoals ‘constitutioneel patriottisme’, ‘mondiaal’ of ‘kosmopolitisch burgerschap’ – de Duitse filosoof Habermas is hiervan een uitgesproken vertegenwoordiger.¹⁹

Essentialistische tegenbeweging

De nadruk op een markante en onvervreembare nationale identiteit die behouden moet blijven, wordt vandaag de dag in uiteenlopende landen met aanzienlijk succes uitgedragen door een stroming in het rechtse deel van het politieke spectrum, gepositioneerd naast de gevestigde partijen en de antimigrantenflank. Het betreft een in veel landen nog tamelijk

los georganiseerde bundeling van initiatieven en bewegingen, maar met een coherente ideologie – die van het conservatisme.²⁰

Allerlei klassieke thema's uit de conservatieve traditie keren in een prominente rol terug bij de vertegenwoordigers van deze stroming. Zoals kritiek op de (uitwassen van de) Verlichting, op postmodernistische versplintering en het kosmopolitische rationalisme. Zoals de civilisatiekritiek en de mythe van een gouden tijdperk, het beeld van neergang en een tragische wereldvisie. En ook de centrale rol van tradities en historisch gegroeide instituties, een organisch maatschappijbeeld, verzet tegen globalisering en cultureel relativisme, een afkeer van multiculturalisme en van ongebreideld individualisme. Allerminst typisch Nederlands en ook zeker niet nieuw, de meeste van deze gedachten. Ze worden al geformuleerd in Edmund Burkes *Reflections on the revolution in France* (1790).²¹ Wat overigens alleen maar laat zien dat het conservatisme niet van vandaag of gisteren dateert en zich graag spiegelt aan het verleden.

Francis Fukuyama beschouwt de visie op identiteit als de nieuwe scheidslijn tussen links en rechts. Nationale identiteit ziet hij als een in allerlei opzichten onmisbaar element van een succesvolle politieke orde en een wezenlijk aspect van een liberale democratie. Het is vooral het gevoel opzij te worden geschoven, over het hoofd te worden gezien, niet serieus te worden genomen dat volgens hem in deze tijd veel mensen motiveert tot handelen, ook bij verkiezingen, en niet zozeer materieel belang. Daar ligt de basis van identiteitspolitiek en het verlangen naar meer greep op de eigen samenleving.²²

Over de relevantie en betekenis van de begrippen natie en nationale identiteit woedt ook buiten de politieke arena een levendige discussie onder historici en sociale wetenschappers. Niet verwonderlijk, want of wij nu hechten aan onze nationale identiteit of niet, wij hebben dag in dag uit in tal van opzichten te maken met haar geschiedenis en aanwezigheid, en niet alleen als wij toevallig in de zeeheldenbuurt wonen. Ook als wij een brood bestellen bij de bakker (in het Nederlands) dan wel Koningsdag of Bevrijdingsdag vieren. Op onze Batavus of Gazelle het polderlandschap doorkruisen, schoolschriftjes gebruiken met op de kaft een afbeelding van Rembrandts Nachtwacht, goedgehumtst een schooltas naast de nationale driekleur laten bungelen na een schoolexamen of ons bezinnen op de teloorgang van de 'Hollandse School' in het voetbal. Het zijn dit soort alledaagse manifestaties van nationale eigenheid en verbondenheid waarvoor Michael Billig het begrip 'banaal nationalisme' heeft gemunt.²³

Er mogen dan kritische noten geplaatst worden bij de etnisch-symbolische interpretatie van nationale identiteit,²⁴ ze mag zelfs voor sommige criticasters onverteerbaar zijn, uit ons onderzoek komt naar voren dat zij elementen bevat die door velen, ook in Nederland, als wezenlijk worden ervaren, als iets wat men niet zou willen missen, misschien wel als de spil waar al het andere om draait. Dunne schil of harde pit? Gaat het hier niet om een vorm van essentialisme?

Uit graniet gehouwen of duurzaam onbestendig?

Ook bij een nationale identiteit manifesteert zich de algemeen menselijke behoefte ergens bij te horen en zich geaccepteerd te voelen. En ook een andere behoefte: die aan een

samenhangend en samenbindend, overtuigend en inspirerend verhaal, waarin wat je raakt in een perspectief wordt geplaatst dat particuliere motieven en het momentane overstijgt. Begrijpelijk in periodes waarin benaderingen niet continu geëvalueerd en gerevalueerd, geüpdatet of geïmproviseerd moesten worden, omdat de omstandigheden veel meer op elkaar leken en veel minder dynamisch waren. In die omstandigheden kunnen benaderingen veel meer en veel breder via gewoontes en traditionele voorbeelden worden gemotiveerd die zich collectief bewezen hebben als adequaat (het *kata ta patria* van de oude Grieken). Maar de cultivering ervan is geen geringe onderneming in een tijd waarin talloze culturele uitingen met elkaar concurreren als gemakkelijk toegankelijke informatiebronnen en reservoirs van betekenissen. Waarin Nederlanders meer dan ooit de ruimte hebben om daarin hun eigen keuzes te maken: wie wil je zijn, bij wie of wat wil je horen, waar richt je je op, wanneer? Met *social media* waarin beelden en denkbeelden in groten getale tot subculturele ensembles worden gesmeed na te zijn losgewoeld uit hun oorspronkelijke context. In een tijd waarin velen de samenleving en de cultuur ervaren als in continue verandering en in de greep van macroprocessen waarop burgers maar zeer beperkt invloed hebben. Waarin het vertrouwde geen leidraad meer lijkt te bieden voor de toekomst en het boek Genesis per dagdeel opnieuw lijkt te worden geschreven.

Toch manifesteert zich telkens weer de neiging antwoorden op de twee behoeftes een aura van onaantastbaarheid te verlenen. In de zin van aangeboren eigenschappen, van kenmerken die per definitie deel uitmaken van een volk of land, die daarmee ook onvermijdelijk zijn – de tijd heeft er geen vat op. Een stand van zaken, opgedane ervaringen krijgen aldus de betekenis van een lot. Dat lot wordt het unieke lot van een groep of volk, verenigd rondom de onvergankelijke opdracht het gestalte te geven. De gezamenlijke historie wordt hernieuwd tot leven gewekt als bron van engagement. Er worden canons opgesteld en dichters, fotografen, denkers, componisten, koks, enzovoort benoemd tot *Pater Patriae*. Tot de historisch gegroeide en collectief gedeelde noties waar het stof vanaf wordt geklopt, behoort ook nationale identiteit. Op zoek naar ankerpunten wordt ook zij als in de kern onaantastbaar voorgesteld.

In hoeverre dit laatste het geval is bij de onderwerpen die in dit rapport ter sprake kwamen, laat zich – het is nu al een paar keer opgemerkt – niet vaststellen aan de hand van een eenmalige enquête. Maar, om maar een paar dingen te noemen, het is hoogst onwaarschijnlijk dat gelijkheid van man en vrouw of van homo en hetero voor de wet honderd jaar geleden voor zovelen een aanleiding tot verbondenheid met het land zouden hebben gevormd, als nu het geval was. Veel dingen die voor zeer velen onder de huidige Nederlanders blijken bij te dragen tot gevoelens van verbondenheid waren er destijds nog niet eens (zoals de Dodenherdenking en Bevrijdingsdag op 4 en 5 mei, het dagboek van Anne Frank, de Watersnoodramp van 1953 of de Deltawerken). De eveneens tegenwoordig veel genoemde verzorgingsstaat bestond nog niet en Johan Cruijff, een van de meest tot de verbeelding sprekende beroemdheden in onze enquête, zag pas even na de Tweede Wereldoorlog het levenslicht. Daarentegen lijkt het plausibel dat godsdienstige kenmerken (kerken, protestantisme, rooms-katholicisme, Beeldenstorm en Reformatie) onder de kenmerken vanwaaruit de collectieve identificatie tot stand komt in ons land destijds, in de

hoogtijdagen van de verzuiling, een aanzienlijk minder marginale positie zouden hebben ingenomen dan nu het geval was. Mogelijk geldt hetzelfde voor historische personen en gebeurtenissen als Bonifatius en Kenau Simonsdochter Hasselaer, de Bataafse Opstand of de moord op de gebroeders De Witt, die in het hedendaagse Nederland een geringe rol blijken te spelen bij de nationale identificatie.

Het zijn maar enkele voorbeelden waarmee geïllustreerd kan worden dat dan weliswaar de behoefte tot nationale identificatie niet beperkt blijft tot onze dagen, maar dat de bronnen waaruit zij zich voedt, de vormgeving en wijze van beleving wel degelijk tijdgebonden plegen te zijn. Sommige aspecten veranderen zo langzaam, dat ze onwrikbaar en bestendig deel lijken uit te maken van een Nederlandse identiteit, immuun voor historische aanpassingen, maar dat is maar schijn. Al was het alleen maar omdat het veelal uitgevonden tradities (*invented traditions*) betreft: van de nationale vlag tot het huidige volkslied, van de Gouden Koets tot Koningsdag. Hoe bepalend is historisch besef voor wat als essentieel wordt ervaren bij een nationale identiteit? Daar zal verschillend over worden gedacht. Niet alleen het verleden houdt ons bij de les, maar ook hoe wij onszelf en hoe anderen ons zien, onze normen en waarden, en hoe wij menen die te moeten praktiseren in de huidige wereld.

17.3 Een sociaal construct met praktische invulling

Hoe een nationale identiteit wordt gezien en ervaren is veranderlijk, contextafhankelijk, verschilt per bevolkingsgroep, ja zelfs per individu – nationale identiteit is uiteindelijk het resultaat van een sociale constructie. Toch spelen essentialistische interpretaties vaak een rol bij hoe een nationale identiteit wordt opgevat.

Cultuur

Centrale elementen van een nationale identiteit die in het voorgaande herhaaldelijk terug keerden, zijn cultuur, traditie, taal, rituelen en symbolen. Om met die eerste te beginnen: bij een nationale identiteit gaat het niet alleen om een paspoort of onderschrijving van wat er in de Grondwet staat, maar ook om een verzameling ideeën over hoe het land en zijn inwoners er voor staan, zo geworden zijn en wat daarvan beklijft. Hoe de ingezetenen zich dienen te gedragen en zelf behandeld worden, hoe zij met elkaar communiceren en politiek bedrijven, welke geschiedenis zij met elkaar delen. Een nationale identiteit heeft met denkbeelden te maken, met hoe die in de praktijk worden gebracht en ook met het ervaren van gemeenschap en collectieve beleving – het delen met anderen in hetzelfde gevoel, hetzelfde handelen, dezelfde waarden en eigenaardigheden. Met herkenning en daarmee ook met afgrenzing, het besef van een verschil met andere volken. Als wij het hebben over Fransen, Duitsers of Spanjaarden, dan denken wij meestal niet primair aan paspoorten of burgerrechten, maar eerder aan de taal die wordt gesproken, landschappen, bouwstijlen en steden. Aan eet- en drinkgewoonten, omgangsvormen en tradities, auto's en muziek, vlaggen, symbolen en andere culturele kenmerken. De etnisch- symbolische opvatting van nationale identiteit kan als een verbijzondering gezien worden van de bekende definitie die

de antropoloog Edward Tylor gaf van ‘cultuur’: ‘[D]at complexe geheel dat kennis, overtuigingen, kunst, moraal, wetgeving, gebruiken en andere vermogens en gewoonten omvat die door een mens als lid van de samenleving zijn verworven.’²⁵

Tradities

Eveneens belangrijk: tradities. Eeuwenlang werd inzicht geacht voor te vloeien uit de lessen van het verleden. Ook in de dynamische, prospectief gerichte wereld van vandaag de dag zijn er zeker momenten waarop vastgehouden wordt aan de *mos maiorum*, de gewoontes en handelwijzen van eerdere generaties. Het gaat niet per se om oude-knarrenknorrigheid over nieuwbakken overbodigheden. Veel vaker om een zich breder manifesterende onvrede over de teloorgang van het vertrouwde (die vooral in de decembermaand zijn jaarlijkse hoogtepunt beleeft, van de komst van Zwarte Piet tot het afsteken van vuurwerk door particulieren). En dan is er de prominente aanwezigheid van de Nederlandse taal bij de aspecten waarmee men zich verbonden voelt. Zij wordt genoemd als het meest typerend voor ons land en eveneens als hoofdbron van verbondenheid. Al in het openingshoofdstuk van dit rapport kwamen we het spreken van Nederlands tegen als dé voorwaarde om als een ‘echte Nederlander’ beschouwd te worden.²⁶ Dat duidt op het belang dat wordt gehecht aan kunnen communiceren, jezelf verduidelijken en willen begrijpen wat de ander wil. Het belang van taal, van elkaar verstaan, was er al bij de oude Grieken, die het woord barbaar muntten vanuit het door vreemdelingen die het Grieks niet machtig waren geproduceerde geluid (dat voor hen klonk als 'bar-bar-bar-bar'). Het Latijn als taal van de kerkvaders, het Arabisch als taal van de Koran, de disputen over de voertalen in het Europese Parlement – er zijn voorbeelden te over van het belang dat aan taal gehecht wordt als medium om zowel de eigen identiteit te benadrukken als om bruggen te slaan. Dat gold in hoge mate ook voor Johann Gottfried Herder, een van de belangrijkste wegbereiders van de filosofische onderbouwing van het moderne nationalisme.²⁷

Taal

Over het grote belang van de taal schreef ook een van de grondleggers van de sociologie, Max Weber, al. De natie is volgens hem een ‘gevoelsgemeenschap’. Zij wordt gekenmerkt door een gevoel van verbondenheid met anderen en heeft daarmee een subjectieve kant. Maar zij is ook geworteld in onder andere gewoontes, politieke structuren, instituties, denkwijzen, waardeoriëntaties, een religie – en bovenal een gedeelde taal (*Sprachgemeinschaft*). Dit soort factoren vormt volgens Weber het potentieel dat zich kan ontwikkelen tot een nationaal bewustzijn.²⁸ Veel van de kenmerken hebben een welhaast universeel karakter, ze kunnen in samenlevingen overal op de wereld aangetroffen worden, maar ze hebben doorgaans ook een specifieke regionale kleuring. Zoals literaire uitingen overal op de wereld te vinden zijn, maar bijvoorbeeld A.F.Th. van der Heijdens cyclus *De tandeloze tijd* en Maarten 't Harts *Een vlucht regenwulpen* tegelijk in meerdere opzichten net zo onmiskenbaar Nederlands zijn als Hendrik Conscience's *De leeuw van Vlaanderen* Vlaams. Een andere klassieke auteur, Émile Durkheim, legde in zijn godsdienstsociologische hoofdwerk de basis voor moderne studies naar de betekenis voor de sociale cohesie van een ander centraal

element van nationale identiteit dat in dit rapport naar voren kwam: nationale rituelen en symbolen.²⁹

Instituties

Eugène Weber heeft voor Frankrijk beschreven hoe het grootste deel van de bevolking (de ‘boeren’) pas omgeturnd werd tot ‘Fransen’ ten tijde van de Eerste Wereldoorlog, via het massaonderwijs en de militaire dienstplicht (Weber 1976³⁰). Het is maar één voorbeeld van de rol die *instituties* kunnen spelen bij het nationaal bewustzijn. Over naar het hedendaagse Nederland. Pensioenregelingen en zorgvoorzieningen, de volkshuisvesting en het verenigingsleven: het zijn voorbeelden van wat wel wordt aangeduid als sociale instituties. Dat wil zeggen: maatschappelijke arrangementen en patronen van handelen met een voor-geschiedenis, die collectief gedragen worden en veelal een wettelijke basis hebben. Die ons gedrag sturen en reguleren, en waarop wij niet naar individueel geloven inbreuk kunnen maken. In de wijze waarop zij gestalte hebben gekregen en zich manifesteren, weerspiegelt zich ook de cultuur van een samenleving, haar tradities en gebruiken, waarden en normen.

Contextafhankelijk

Een identiteit is tot op zekere hoogte *contextonafhankelijk*, ze pleegt niet in elke nieuwe situatie volledig opnieuw gedefinieerd of compleet anders beleefd te worden. Hetzelfde geldt voor een nationale identiteit. Wat allerm minst uitsluit dat de interpretatie van die identiteit aan verandering onderhevig is, per persoon kan verschillen en dat elementen ervan lang niet altijd als volstrekt eenduidig worden ervaren. De geschiedenis van natievormingen leert dat het besef van een gedeeld verleden en de symbolen en rituelen die dit uitdrukken een krachtig bind- en markeringsmiddel zijn bij het ervaren van een eigen identiteit. De manifestaties van zo’n collectief geheugen kunnen anders uitpakken al naargelang het historische tijdvak en al naargelang de bevolkingsgroep die er notie van neemt. De discussie rondom de verwijdering van zijn naamgever uit de foyer door het Mauritshuis en de beoogde naamsverandering van de Amsterdamse Jan Pieterszoon Coenschool zijn twee recente voorbeelden.

Ook is het een gegeven dat mensen *meervoudige identiteiten* hebben (Nederlander, maar ook Europeaan, francofiel, rooms-katholiek, Twentenaar, boer, huisvader, handballer, enz.) en dat een Nederlandse identiteit deel uitmaakt van transnationale identiteiten en micro-identiteiten. In een afzonderlijk hoofdstuk werd ingegaan op subnationale identiteiten. Mensen kunnen zich met elkaar identificeren vanuit hun etniciteit, maar ook onder andere vanuit de religie die zij met elkaar delen (wij reformatorische christenen), een gezamenlijk klassenbewustzijn (middenstanders onder elkaar), dan wel de plaats waar ze wonen of zijn opgegroeid (Friezen, Amsterdammers, woonwagenbewoners).

17.4 Burgers over Nederland

Globalisering en glocalisering, het afbrokkelen van de collectieve ‘geheugenketting’ die ons verbindt met de nationale geschiedenis,³¹ internet, individualisering³² – we signaleerden

het al: aan het voortbestaan van nationale identiteit als betekenisvolle en sturende factor in het leven van moderne mensen wordt getwijfeld. Toch is dat niet het overheersende beeld dat naar voren komt als je het Nederlanders zelf vraagt.

Een ruime meerderheid van onze respondenten meent dat er in elk geval in sommige opzichten (taal, herdenkingen, tradities, burgerrechten) gesproken kan worden van een Nederlandse identiteit en voelt zich daar ook mee verbonden; de verschillen naar geslacht, leeftijd en opleiding zijn gering. In grote overeenstemming luidt het oordeel dat die identiteit zich qua normen en waarden onderscheidt van die van veel andere landen en dat een aantal elementen (zoals democratie en burgerlijke vrijheden) beschermd moet worden. Massaal voelt men zich met elkaar verbonden bij onder andere nationale rampen, nationale herdenkingen en feesten of sportgebeurtenissen.

Ook identificering (in de zin van erkenning) lijkt een belangrijke eigentijdse ontwikkeling te zijn.³³ Zonder dit soort uitingen van een nationaal 'wij' komt volgens Fukuyama, in zijn meest recente boek, de legitimiteit van besluitvorming op het niveau van de natiestaat onder druk te staan.³⁴ En dan gaat het om zaken als fysieke veiligheid, goed openbaar bestuur, economische ontwikkeling, vertrouwen, steun voor de welvaartsstaat en liberale democratische instituties.

'Nederland is Nederland niet meer', is een van de belangrijkste zorgen die het Sociaal en Cultureel Planbureau al enkele kwartalen optekent in zijn Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Het gaat hier niet om polderzwaarmoedigheid noch om puur nationale spleen. 'We want our country back' werd er in het voetspoor van Nigel Farage c.s. gescandeerd aan de overzijde van het Kanaal; hetzelfde verlangen dreef veel stemmers op Trump ('Make America great again'). Menig commentator heeft opgemerkt dat de discussie meer en meer langs nieuwe sociaal-culturele in plaats van traditionele sociaaleconomische breuklijnen wordt gevoerd, ook in ons land. Wat dat laatste betreft: om welk Nederland gaat het dan bij dergelijke hartenkreten? Welke kenmerken worden daaraan toegedicht en hoe worden die ervaren? Daarvan hebben we geprobeerd ons een indruk te vormen in dit rapport door daarin gewone burgers het woord te geven.

Met een variant op de veel geciteerde wijsgeer Johan Cruijff: je gaat het pas doorhebben als je het ziet. Centrale hoofdstukken in dit Sociaal en Cultureel Rapport zijn gewijd aan de registratie van hoe door burgers aangekeken wordt tegen (zoiets als) een Nederlandse identiteit. We zagen dat Ernest Renan de vormgeving en manifestaties van de nationale identiteit zag als 'een dagelijkse volksraadpleging'. Steeds zal die identiteit waargemaakt moeten worden vanuit de gemotiveerdheid van mensen om haar te erkennen en tot realiteit te maken. Voor hem was nationale identiteit niet iets dat van bovenaf op een volk wordt geprojecteerd, maar iets dat benaderd moet worden vanuit de percepties, ervaringen en praktijken, herinneringen, ambities en verwachtingen van de mensen die zich ertoe rekenen; kortom vanuit wat heden ten dage wel wordt aangeduid als het burgerperspectief. Dat burgerperspectief staat centraal in dit rapport. Het streven was uitdrukkelijk niet om een 'wezensdefinitie' van nationale identiteit te construeren (wat er 'eigenlijk' onder verstaan moet worden), maar om in kaart te brengen welke opvattingen daarover onder de bevolking leven. Langs verschillende wegen zijn we te werk gegaan: door de

bestudering van literatuur, maar ook met behulp van interviews, door het organiseren van zogenoemde focusgroepen, via een enquête.

In dit Sociaal en Cultureel Rapport is in beeld gebracht hoe Nederlanders zichzelf en hun land *etiketteren*. Wat zetten ze op die labels, wat typeert in hun ogen Nederland en de Nederlanders, wat minder? Het typeren houdt geen halt bij de landsgrenzen, niet alleen voor wat zoal karakteristiek is voor 'echte' Nederlanders, ook over anderen zijn stereotypen in omloop. Nationale culturen worden stereotypen, die op hun beurt karikaturen kunnen worden. Hoe typerend mensen zeggen bepaalde kenmerken te vinden, vertelt ons niet veel over de betekenis die deze voor hen hebben, bijvoorbeeld of ze voor hen een aanleiding vormen zich betrokken of verantwoordelijk te voelen bij Nederland, hen misschien van daaruit motiveren tot handelen. Voor het normatieve aspect van wat men beschouwt als typerend voor Nederland en de Nederlanders hebben we gekeken naar welke elementen aanzetten tot gevoelens van *verbondenheid* met land en volk (het aantal kenmerken dat sterk als een bron van verbondenheid wordt ervaren, zou als een indicator voor patriotisme gezien kunnen worden).

Wij hebben in dit Sociaal en Cultureel Rapport niet de tegenspraak gezocht met wat in de eerder door de RMO en WRR gepubliceerde rapporten over ons thema te berde werd gebracht (RMO 1999; WRR 2007). Wat hier gedaan is, kan voor een groot deel gezien worden als het geven van een empirische basis aan de reflecties, verwoord in die rapporten en een toetsing van veronderstellingen die daar en elders zijn gelanceerd over de wijze waarop heden ten dage een nationale identiteit door de Nederlanders wordt beleefd.

In het onderhavige rapport hebben we ons niet beperkt tot het langslopen van mogelijke invalshoeken op een Nederlandse identiteit, maar hebben we deze en de elementen die er deel van uitmaken geoperationaliseerd en voorgelegd aan (een panel uit) de Nederlandse bevolking. De hamvraag verschoof daarmee van: hoe kan er aangekeken worden tegen een Nederlandse identiteit?, naar: welke visies daarop zijn in omloop onder de huidige bevolking? Uitgaand van dit laatste, het burgerperspectief, zijn in dit rapport veel gegevens op grote schaal bijeen gebracht die nog niet eerder verzameld werden, een soort *selfie* van Nederland.

Vanuit een moreel of filosofisch perspectief mag dat er anders uit zien, maar voor een beoordeling van het sociaalwetenschappelijke realiteitsgehalte van visies op nationale identiteit kunnen empirische gegevens niet ontbreken. Essentialistische definities van een Nederlandse identiteit bijvoorbeeld kan men met gegronde argumenten afwijzen, maar dat betekent niet dat zij geen opgeld doen bij veel Nederlanders.

Nederland in meervoud

Bij de ervaring en typering van een Nederlandse identiteit gaat het om meer dan dansen in een spiegel tent. De opstelling van anderen (andere statusmilieus en culturele uitingen binnen de landsgrenzen, buitenlanders en buitenstaanders) en onze ervaringen daarmee, spelen een rol bij hoe wij onszelf, ons land, onze identiteit ervaren. Hoe kun je spreken van een identiteit zonder vergelijking met andere identiteiten? Ook binnen de landsgrenzen is culturele diversiteit geen noviteit, waarbij gedacht kan worden aan de stedelijke cultuur van

de zeventiende eeuw of aan de hoogtijdagen van de verzuiling. In het hedendaagse Nederland is het niet anders (zie o.a. hoofdstuk 4, 15 en 16).

Individualisme en vrijheidslievendheid; openheid, vreedzaamheid, ruimdenkendheid en tolerantie. Vlijt, nuchterheid en een uitgeslapen zakelijkheid, gepaard aan een pragmatische doelgerichtheid en een directheid in de omgang die door anderen wel eens als bruusk en grof wordt ervaren. Matigheid en ingetogenheid, egalitarisme en een hekel aan grootspraak, uiterlijk vertoon of etiquette. Een hang naar punctualiteit, ordelijkheid en huiselijkheid (ha, spruitjes! gezellig!). Met een breed gebaar zijn ze wel teruggevoerd op onder andere calvinistische invloeden of het bijzondere karakter van het landschap en de omgang met het water (hoofdstuk 13), waarbij we die op alle levensterreinen gingen toepassen: het muggenziften (Mattheus 23: 24) en jeremiëren, met het water aan de lippen geen zoden aan de dijk zetten maar wel polderen, worstelen en boven komen. Hoe dit ook zij, het zijn in elk geval vaardigheden, aardigheden en eigenaardigheden, die met een opvallende mate van continuïteit waargenomen zijn door Nederlanders zelf in binnen- en buitenland, door expats, door bezoekers van onze gebieden in heden en verleden (hoofdstuk 10 en 11). Dikwijls zijn ze geëtiketteerd als het Nederlandse volkskarakter. De typeringen keren terug in diverse hoofdstukken van dit rapport. Qua normen en waardeoriëntatie (zo bleek in hoofdstuk 9) lijken wij het meest op de Scandinavische landen. Die normen en waarden werden structureel verankerd in een groot aantal instituties van ons land (hoofdstuk 14). Ze kunnen worden gezien als een robuuste representatie van wie wij zijn en willen zijn.

Als een *basso continuo* weerklinkt telkens in dit rapport het onderscheid tussen een etnisch-symbolische en een civiele opvatting van nationale identiteit. We kwamen die tegen via de gesloten en de open vragen in onze enquête, bij de focusgroepgesprekken die we organiseerden en bij de interviews die we hielden. De etnisch-symbolische benadering (met haar nadruk op het wij-gevoel rond een gedeelde culturele erfenis, met de paplepel ingegoten) vonden we niet alleen prominent vertegenwoordigd onder de kenmerken die Nederlanders als karakteristiek voor hun land beschouwen, maar ook als aanleidingen voor verbondenheid met het land en zijn bewoners. De civiele benadering (met haar nadruk op burgerschap in een democratische rechtsstaat, identiteit als iets dat je kunt verwerven) wordt niet zozeer als typerend ervaren, maar duikt wel op als reden om zich met Nederland verbonden te voelen. In beide gevallen (typerend en stimulans tot binding) scoren uitingen van religie laag. Dat geldt ook voor toch veelal als markant of iconisch beschouwde historische gebeurtenissen zoals de Bataafse Opstand of het Plakkaat van Verlatinghe, maar zeker niet voor diverse voorbeelden van cultureel erfgoed (vgl. hoofdstuk 12). Het is doorgaans een kwestie van accenten leggen, de twee opvattingen sluiten elkaar niet uit. Dat neemt niet weg dat zij wel degelijk verbonden zijn met verschillende percepties van de stand van zaken in Nederland, een verschillende kijk op waar wij vandaan komen, hoe wij zijn en waar het met Nederland naar toe moet. Ook met bijvoorbeeld een verschillend media-gebruik (hoofdstuk 3 en 8). In het ontzuilde Nederland tekenen zich nieuwe scheidslijnen af. Naast sociaaleconomische manifesteren zich sociaal-culturele contrasten, die niet minder gepolitiseerd worden dan de vroegere levensbeschouwelijke.

In de centrale hoofdstukken 7 en 8 is gedemonstreerd dat de verschillen naar achtergrondkenmerken bescheiden zijn en er door de bank genomen gesproken kan worden van grote overeenstemming over alle groepsverschillen heen. Dat betekent niet dat de twee opvattingen over een Nederlandse identiteit één pot nat zijn. In hoofdstuk 8 bleek dat een overheersend etnisch-symbolische opvatting van een Nederlandse identiteit gepaard gaat met meer trots op Nederland en het zien van Europese eenwording als een bedreiging. Een civiele identiteitsopvatting is verbonden met een positievere beoordeling van Europese eenwording, die men als een kans ziet. Vanuit de laatste houding worden ook minder eisen gesteld aan het Nederlander zijn. De eerder gesignaleerde sociaal-culturele breuklijn heeft dus ook een internationale dimensie. Zij is tevens gerelateerd aan hoe men de vraag beantwoordt wie men erbij vindt horen als echte Nederlander en aan een sterk verschillende kijk op cultureel erfgoed (zoals Zwarte Piet, Jan Pieterszoon Coen). Ook zijn de twee opvattingen verbonden met een verschillende toekomstverwachting. Vanuit de etnisch-symbolische opvatting is men geneigd te denken in termen van dé Nederlandse identiteit en vindt men dat de overheid een verantwoordelijkheid heeft om die en vaderlandse tradities te borgen. Vanuit de civiele opvatting moet de overheid primair democratische vrijheden en de inclusiviteit van de rechtsstaat waarborgen.

17.5 Een collectief van tegenstellingen? of toch niet?

We schreven over de conceptualisering van nationale identiteit op basis van politieke en rechtsstatelijke instituties (vrijheid, democratie, burgerlijke vrijheden, gelijkheid voor de wet). Daarnaast gingen we in op een etnisch-symbolische conceptualisering (vanuit kenmerken als taal, symbolen, tradities). Met betrekking tot beide blijkt van een meerderheidscultuur gesproken te kunnen worden. Ondanks de berichten over een door polarisatie uiteen gespeeld land, is het denkbaar dat er in het huidige Nederland op beide punten beduidend meer eenstemmigheid bestaat dan bijvoorbeeld in de tweede helft van de jaren zestig of de eerste helft van de jaren zeventig. Bij gebrek aan vergelijkbare gegevens blijft dit, zoals gezegd, een slag in de lucht.

Wat het huidige Nederland betreft, hebben we laten zien dat er een aantal breed gedeelde kernbeelden bestaat. Die vormen geen toevallig bij elkaar geraapt allegaartje. Het gaat niet alleen om breed gedeelde, maar ook om coherente complexen van kenmerken en toeschrijvingen. In hoofdstuk 7 hebben we gezien dat de verschillen naar sociaal-demografische kenmerken gering zijn, zowel voor wat typerend wordt geacht voor Nederland als voor wat motiveert tot verbondenheid met het land. We concludeerden dat er dienaangaande geen grote breuklijnen lopen langs sociaal-demografische lijnen. Nederland mag dan bij tijd en wijle voorgesteld worden als een innerlijk verscheurd land, wat ons onderwerp betreft, is dit een te gegeneraliseerde voorstelling van zaken, een beeld dat de werkelijkheid geweld aan doet. Het laat onverlet dat veel zaken die in de ogen van menigeen kernelementen zijn van een Nederlandse identiteit waarmee hij of zij zich verbonden voelt, twee gezichten hebben. De ene kant is die van massale consensus, bijval en onderschrijving door een gemêleerd gezelschap;³⁵ de andere kant is die van het eveneens duidelijk

aanwezige en tamelijk breed gedeelde gevoel dat sommige van die elementen in een precare positie verkeren, zelfs bedreigd worden. Vitaal aanwezig in het collectieve bewustzijn, tegelijk gevoelens van onzekerheid over het weerstandsvermogen ervan. Met nationale identiteit lijkt iets vergelijkbaars aan de hand als met temperatuur en gevoelstemperatuur of veiligheid en veiligheidsgevoel.³⁶

Als er een Nederlandse identiteit bestaat, dan is die meervoudig, gelaagd en contextueel bepaald. En zij vertoont soms paradoxale trekken. Zo worden tradities geacht een belangrijk element van die identiteit te vormen. Maar tegelijk worden zij veranderd om behouden te blijven (van Koningsdag tot de opkomst van roetveegpieten). Aan de Nederlandse taal wordt enorm gehecht; tegelijkertijd is het dagelijks taalgebruik doorspekt geraakt met (vooral) Amerikaanse uitdrukkingen in een mate die je elders bijna niet vindt. Burgerlijke vrijheden worden breed als essentieel beschouwd, maar wel wettelijk vastgelegd en gegarandeerd, en mits beperkt en gereguleerd geuit. In een land als het onze met een internationaal en historisch gezien ongekend ver voortgeschreden individualisering blijkt er bij tijd en wijle tegelijkertijd een grote behoefte te bestaan aan collectieve identificatie, aan momenten van nationale saamhorigheid (bij de MH17-ramp, op Koningsdag, tijdens de Dodenherdenking, op een wk voetbal, enz.). Tolerantie maakt deel uit van ons zelfbeeld en onze zelfwaardering, maar er heerst tevens veel scepticisme over de daarop betrekking hebbende gezindheid van niet alleen nieuwkomers, maar (aan de andere zijde van het politieke spectrum) ook ten aanzien van hen die zich tegen die nieuwkomers keren. Het zijn maar een paar voorbeelden van op het eerste gezicht tegenstrijdige ontwikkelingen rondom de thematiek van dit rapport.

Politisering van het debat

De discussie over identiteit levert vaak de suggestie op van een gepolariseerd land. Debat ontstaat wanneer mensen positie innemen op de flanken. Vragen vernauwen zich dan vaak tot bijvoorbeeld meer of minder EU en behoud of afschaffen van Zwarte Piet. Het lijkt soms of Nederland bestaat uit een collectief van tegengestelde opvattingen. Dit Sociaal en Cultureel Rapport onderstreept het bestaan van botsende opvattingen (meer specifiek de spanningen die ontstaan tussen mensen die zich voornamelijk verbonden voelen met Nederland op basis van symbolen en tradities, en mensen die juist binding met Nederland hebben op basis van de burgerlijke vrijheden), maar beschrijft tegelijkertijd dat die diversiteit gepaard gaat met breed gedeelde opvattingen over wat Nederland is voor veel Nederlanders en wat Nederlanders bindt aan Nederland.

Deze eenheid in diversiteit lijkt een tegenstelling, maar is het niet. Veel Nederlanders geven aan zich zorgen te maken over toenemende polarisatie, intolerantie, meningsverschillen en de druk om partij te kiezen. Daarbij spelen *social media* een versterkende rol. Dat waarover Nederlanders het wel eens zijn, sneuvelt in de discussie en komt dan veelal niet aan bod in tegenstelling tot dat waarover we het oneens zijn. In een dergelijke situatie is het cruciaal om evenwichtig te communiceren over wat ons bindt en wat ons scheidt. En om de beelden van nationale identiteit te blijven zien als sociale constructen, onderhevig aan veran-

dering, want dat is wat ze zijn. Daaraan wil dit rapport een bijdrage leveren. Het doet dat door te analyseren en beschrijven wat wij als Nederlanders delen en wat niet.

Dus ...

Wat moeten moreel gedreven commentatoren, wat moeten politieke ideologen met de onderzoeksuitkomsten van dit rapport? Welnu, voor hen geldt hetzelfde als voor de gewone burgers die in dit rapport aan het woord kwamen: dat is aan hen. Als de doelen bepaald zijn, kan onderzoek bijdragen aan een bezinning op de geschiktheid van de middelen om die doelen te bereiken, zoals het ook behulpzaam kan zijn om de (neven)effecten van de gehanteerde middelen in te schatten, of om de ideeën in beeld te brengen die in omloop zijn over een onderwerp en de uitgangspunten die ten grondslag liggen aan redeneringen. Maar de gegeven analyses kunnen geen uitsluitsel geven over hoe de resultaten ethisch of politiek geëvalueerd moeten worden. In de daarover woedende godenstrijd past onderzoekers terughoudendheid. Dat heeft niets met ethisch relativisme te maken, wel met je plaats weten als onderzoeker. In de woorden van Shakespeares Polonius: leen iedereen je oor, maar slechts weinigen je stem.³⁷

Vergelijk het met een auto. Hier is als het ware het motorblok in kaart gebracht. Niet of en wanneer er auto gereden moet worden. Noch waar de tocht heen zou moeten voeren en evenmin hoe het voertuig in de praktijk dient te functioneren. De garagehouder, de wegenaanlegger, de verkeersagent, de wethouder verkeer en vervoer, de chauffeur: zij zullen daarop alle hun eigen kijk hebben en daarbij hun eigen beweegredenen en expertise meebrengen. Dat is wat verwacht kan worden. Elk waarom zijn daarom.

17.6 Vragen voor de toekomst

Geen onderzoek, dus ook dit niet, kan antwoord geven op alle vragen. Sterker: goed onderzoek is de schoot van nieuwe vragen. De twee kernvragen van ons onderzoek waren hoe typerend men bepaalde kenmerken vindt voor Nederland en de Nederlanders en of deze aanleiding zijn om zich verbonden te voelen met het land en zijn bewoners. Hoe mensen tot hun oordeel over de typerendheid van bepaalde kenmerken komen, weten we ook na dit rapport niet precies. Waarmee vergelijken ze Nederland? Met België? Met Japan? En wat houdt 'verbonden' in? Gaat het om psychologische vereenzelviging en blijft het daarbij? Leidt het ook tot gedragsconsequenties? Welke dan, in welke situatie en bij wie? Trouwens: hoe verlopen identificatieprocessen, via welke intermediairen worden zij gevormd (de sportclub, het werk, het onderwijs, de vriendenkring, media, enz.)? Dat zijn maar een paar van de vragen die nader onderzocht zouden moeten worden.

En er zijn er nog wel meer. Wordt de massaal aanwezige gehechtheid aan een Nederlandse identiteit gedreven door bezorgdheid over de toekomst in onzekere tijden? Een verlangen naar een vertrouwd verleden, omdat je maar moet afwachten wat zich voordoet? Manifesteert zich hier een revolte tegen de globalisering, die zich in het leven van gewone burgers als een samenspel van autonome en ondoorgrondelijke processen aandient, waarop elke officiële instantie haar greep heeft verloren? Gaat het om de keerzijde van een doorge-

schoten individualisering, waarbij iedereen in het diepst van zijn gedachten een God is en in het binnenste van zijn ziel ten troon zit, ramen en deuren gesloten voor de buitenwereld? Of is dit allemaal toch wat te snel geconcludeerd, al was het alleen maar vanwege de suggestie van het recente karakter van de ontwikkelingen? In hoeverre, bij wie en in welke opzichten precies de brede gehechtheid aan een Nederlandse identiteit typerend is voor onze dagen laat zich niet zo eenvoudig vaststellen. Vergelijkbare gegevens uit eerdere periodes ontbreken namelijk. De in dit SCR gerapporteerde enquête is een momentopname.

Hiermee is het aantal prangende vragen overigens nog lang niet uitgeput. Met het oog op de toekomst gaat het onder andere om: hoe te bereiken dat waar wij aan hechten voort blijft bestaan, zonder daarbij anderen af te stoten, en hoe dit af te stemmen op het gemeenschappelijke belang? Hoe daarbij uiteenlopende visies met elkaar te verzoenen; kan nationale identiteit als idee en gevoel de deelbelangen overstijgen, subgroepen samenbinden? Onder welke voorwaarden? Blokkeerfriezen die, zwaaiend met Friese vlaggen, zich sterk maken voor het behoud van een nationale traditie, terwijl het VN-Comité voor de Uitbanning van Rassendiscriminatie over dezelfde traditie de Nederlandse regering kapittelt: hoe de verschillende niveaus waarop een collectieve identiteit wordt beleefd met elkaar te verzoenen? Hoe ziet een democratisch geïnstitutionaliseerde nationale identiteit eruit? Verdraagt een etnische opvatting van nationale identiteit zich met enerzijds globalisering en Europese integratie, anderzijds met individualisering en met een dynamische en alsmaar pluriformere samenleving? Hoe verhoudt een civiele opvatting daarvan zich tot identiteitspolitieke overwegingen, afkeer van bureaucratie, fricties tussen volk en (politieke) elites, de aantrekkingskracht van nationalistische bewegingen? Dit soort vragen leidt niet alleen tot een politieke scheiding der geesten. Ze komen telkens opnieuw op in de praktijk van het samenleven. Het identiteitsvraagstuk is dan ook wel als een van de fundamentele sociologische en politicologische kwesties aangemerkt waarop een samenleving een antwoord moet zien te vinden.³⁸

Noten

- 1 Zie verder hoofdstuk 1.
- 2 Zie verder hoofdstuk 2.
- 3 Zie hoofdstuk 4.
- 4 Zie hoofdstuk 5.
- 5 Zie tabel 3 in de bijlage van hoofdstuk 0.
- 6 Zie hoofdstuk 5.
- 7 Zie hoofdstuk 6.
- 8 Zie hoofdstuk 7.
- 9 Zie hoofdstuk 8.
- 10 Voor voorbeelden: zie bijv. Patterson, T.C. (1997). *Inventing Western civilization*. New York: Monthly Review Press.
- 11 Afgezien van internationale ontwikkelingen als de genoemde en de herwaardering van regionale identiteiten, spelen binnen onze grenzen bij een nieuwe kijk op nationale identiteit ongetwijfeld ook ontwikkelingen als de ontzuiling, discussies over het koloniale verleden, individualisering en de toestroom en emancipatie van migranten een rol.

- 12 Zie bijv. Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Oxford: Blackwell.
- 13 O.a. Arac, J. (ed.) (1986). *Postmodernism and politics*. Manchester: Manchester University Press; Morley, D. en K. Robins (1995). *Spaces of identity: global media, electronic landscapes and cultural boundaries*. Londen/New York: Routledge; Green, D.M. (2000). The end of identity? The implications of postmodernity for political identification. In: *Nationalism and Ethnic Politics*, jg. 6, nr. 3, p. 68-90.
- 14 Ginkel, van (1992).
- 15 Kok, A. (2006). *1974: Wij waren de besten*. Amsterdam: Thomas Rap.
- 16 Hart, J. de en P. van Houwelingen (2014). De eenzame elite. In: C. Vrooman, M. Gijsberts en J. Boelhouwer (red.), *Verskil in Nederland: Sociaal en Cultureel Rapport 2014*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (p. 205-224). Recentelijk bijv. Eatwell, R. en M. Goodwin (2018). *National populism: the revolt against liberal democracy*. New York: Penguin Random House.
- 17 Wat betreft Europa als *unitas multiplex* zie bijv. Morin, E. (1987). *Penser l'Europe*. Parijs: Gallimard.
- 18 O.a. Smith, A.D. (1995). *Nations and nationalism in a global era*. Cambridge: Polity Press; Ibid. (1998). *Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Londen/New York: Routledge; Ibid. (2001). *Nationalism: theory, ideology, history*. Cambridge: Polity Press. Voor een filosofische verdediging van een getemperd nationalisme langs deze lijnen zie Miller, D. (1995). *On nationality*. Oxford: Clarendon Press.
- 19 Habermas, J. (1992). Citizenship and national identity: some reflections on the future of Europe. In: *Praxis International*, jg. 12, nr. 1, p. 1-19; Ibid. (2003). Toward cosmopolitan Europe. In: *Journal of Democracy*, jg. 14, nr. 4, p. 42-114; Carter, A. (2001). *The political theory of global citizenship*. Londen: Routledge; Dower, N. en J. Williams (eds.) (2002). *Global citizenship: a critical reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press; Hutchings, K. en R. Dannreuther (eds.) (1999). *Cosmopolitan citizenship*. Basingstoke: Macmillan.
- 20 O.a. Lilla, M. (2018). Two roads for the New French Right. In: *New York Times*, 20 december, p. 42-47.
- 21 Zie bijv. Dunk, H.W. von der (1976). *Conservatisme*. Bussum: Unieboek; Greiffenhagen, M. (1977). *Das dilemma des Konservatismus in Deutschland*. München: R. Piper & Co. Verlag; Weiss, J. (1977). *Conservatism in Europe 1770-1945: traditionalism, reaction and counter-revolution*. Londen: Thames and Hudson; Muller, J. (1997). *Conservatism: an anthology of social and political thought from David Hume to the present*. Princeton: Princeton University Press; Heywood, A. (2012). *Political ideologies: an introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- 22 Fukuyama, F. (2018). *Identity: the demand for dignity and the politics of resentment*. New York: Farrar, Straus & Giroux. Voor de tegenovergestelde visie: zie bijv. Appiah, A (2018). *The lies that bind: rethinking identity*. Londen: Profile Books.
- 23 Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. Londen: Sage Publications.
- 24 O.a.: Ozkirimli, U. (2003). The nation as an artichoke? A critique of ethnosymbolist interpretations of nationalism. In: *Nations and Nationalism*, jg. 9, nr. 3, p. 339-355; Guibernau, M. en J. Hutchinson (eds.) (2004). *History and national destiny: ethnosymbolism and its critics*. Oxford: Blackwell; Hobsbawm, E.J. (2012). *Nations and nationalism since 1789: programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press. Daar-entegen bijv.: Yack, B. (1996). The myth of the civic nation. In: *Critical Review: a Journal of Politics and Society*, jg. 10, nr. 2, p. 193-211.
- 25 Tylor, E. (1920 [1871]). *Primitive culture*, deel 1. New York: J.P. Putnam's Sons, p. 1.
- 26 Tabel 3 van de bijlage aldaar.
- 27 Herder, J.G. (1997 [1772]). *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*. Stuttgart: Reclam.
- 28 Beetham, D. (1974). *Max Weber and the theory of modern politics*. Londen: George Allen & Unwin Ltd, p. 119-150.
- 29 Durkheim, E. (1912). *Les formes élémentaires de la vie religieuse*. Parijs: Librairie Félix Alcan. Zie ook o.a.: Lukes, S. (1975). Political Ritual and Social Integration. In: *Sociology*, jg. 9, nr. 2, p. 289-308; Ozouf, M. (1976). *La Fête révolutionnaire 1798-1799*. Paris: Gallimard; Smith, A.D. (1983). Nationalism and classical social theory. In: *British Journal of Sociology*, jg. 34, nr. 1, p. 19-38; Guibernau, M. (1996). Nationalism in

Classical Social Theory. In: Ibid. (ed.), *Nationalisms: the nation-state and nationalism in the twentieth century*. Cambridge: Polity Press (p. 7-45).

- 30 Een treffende illustratie vormt een scène, beschreven door Richard Evans: ‘When a state inspector of education visited a village school in the mountainous department of the Lozere in south-east France in 1864, he asked the pupils what country they lived in. None of them could answer him. “Are you English or Russian?” he asked. They did not know.’ (Evans 2016)
- 31 Hervieu-Lèger, D. (1993). *La religion pour mémoire*. Parijs: Cerf.
- 32 Zie ook WRR 2007, p. 141.
- 33 Schnabel, P. (2018). *Met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht*. Amsterdam: Prometheus.
- 34 Fukuyama, F. (2018). *Identity: contemporary identity politics and the struggle for recognition*. Londen: Profile Books.
- 35 Ook in de enquête die daarnaar in 2004 werd uitgevoerd, bleek dat het overgrote deel van de onder-
vraagden (driekwart of meer) ervan uitging dat alle voorgelegde kenmerken en zaken (van Nederlandse
snacks tot ons koningshuis, van de Nederlandse taal tot Nederlandse feesten, van Nederlandse sporten
tot Nederlandse dialecten) ook de rest van deze eeuw zullen blijven bestaan. SCP (2004). *In het zicht van
de toekomst: sociaal en cultureel rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, p. 67-69.
- 36 De uitslagen van de wind- en temperatuurmeters kunnen sterk afwijken van de subjectief ervaren tem-
peratuur, zoals politiestatistieken lang niet altijd samenvallen met de indruk die mensen hebben van
het veiligheidsniveau van hun omgeving.
- 37 ‘Give every man thy ear but few thy voice’ (Hamlet 1: 3).
- 38 Thurlings, J.M.G. (1977). *De wetenschap der samenleving: een drieluik van de sociologie*. Alphen aan den Rijn:
Samson. Andere fundamentele vraagstukken zijn bijvoorbeeld het orde vraagstuk of cohesievraagstuk
en het ongelijkheidsvraagstuk.